

De presentatie van overheidsvoorlichting in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog

Openhartigheid of verzwijging?

Renée van Haperen, s4135091

Docent-begeleidster: M.H.C.H. Leenders

Bachelorscriptie Geschiedenis

Radboud Universiteit Nijmegen

Datum: 13 juni 2016

Inhoud:

1. Inleiding	2
1.1 Overgangperiode	4
1.2 Historiografie en onderzoek	5
1.3 Bron: <i>Commentaar</i>	10
2. Voorlichting in de politieke en maatschappelijke situatie	12
2.1 Het MG en Sectie XI, taak en omstandigheden	12
2.2 Het kabinet Schermerhorn-Drees en de RVD, doel en omstandigheden	13
3. Presentatie van voorlichting aan het publiek	15
3.1 Sectie XI, schakel en toelichten in de overgangstijd	15
3.2 De RVD, informatie, inlichting en stimulatie	16
3.3 De RVD, noodzaak van voorlichting vanuit de overheid	19
4. Propaganda of neutraliteit?	22
4.1 Sectie XI, het gepresenteerde karakter van overheidsvoorlichting en de kritiek	22
4.2 De RVD, het gepresenteerde karakter van overheidsvoorlichting en de kritiek	24
4.3 De kritiek kwam tot een hoogtepunt	27
5. Conclusie	29
Literatuur	33

1. Inleiding

‘Wie „verduidelijking” als samenvattenden term voor de taak van Overheidsvoorlichting aanvaardt keert zich daarmee reeds tegen al wat zweemt naar „propaganda”, ook al is een onderscheid per definitionem hier ternauwernood mogelijk. – Men kan niet volhouden, dat „goede” voorlichting „toelichting” en „slechte” voorlichting „propaganda” is, want er is geen voorlichting die het geheel en al zonder „propaganda” en zeker geen propaganda die het zonder toelichting stellen kan.’¹ – zo stelde de Commissie- Van Heuven Goedhart.

In 1946 boog de Adviescommissie Overheidsbeleid inzake Voorlichting, ook Commissie- Van Heuven Goedhart genaamd, zich over de grondslagen en grenzen van overheidsvoorlichting. Deze staatscommissie was ingesteld naar aanleiding van het Kamerdebat van 31 januari 1946 waarin scherpe kritiek werd geuit op het voorlichtingsbeleid, zoals dat na de Tweede Wereldoorlog door het Kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946) vormgegeven was.² Door middel van overheidsvoorlichting communiceerde zij op landelijk niveau rechtstreeks tot de burger. Voorafgaand aan de instelling van de commissie vond een hevig debat plaats over het karakter en de doelstellingen van het voorlichtingsbeleid. Een van de grootste punten van kritiek in de pers en de politiek betrof het subjectieve en propagandistische karakter, hetgeen volgens critici ongeoorloofd was voor voorlichting vanuit de overheid. De scheidslijn tussen propaganda en informatieve voorlichting was een punt van discussie. Hoe gaven de Nederlandse autoriteiten in de nasleep van de oorlog, ondanks de negatieve connotatie rond propaganda, vorm aan de voorlichting voor de bevolking?

Begin twintigste eeuw ontstond geleidelijk institutionalisering van professioneel georganiseerde overheidsvoorlichting. In een klimaat van politieke en maatschappelijke verdeeldheid kwam centraal georganiseerde overheidsvoorlichting moeizaam van de grond. Het verspreiden van informatie over overheidszaken verliep hoofdzakelijk via ideologisch verbonden mediakanalen. Daarnaast zorgde de autonomie van de verschillende ministeries

¹ Adviescommissie Overheidsbeleid inzake Voorlichting, *Overheidsvoorlichting, rapport der adviescommissie overheidsbeleid inzake voorlichting*, ingesteld 6 maart 1946 ('s Gravenhage, Algemeene landsdrukkerij 1946) 9.

² L. Hajema, *De glazenwassers van het bestuur: lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie: Groningen in landelijk perspectief 1945-2001* (Assen, 2001) 3; M. Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst: geheimhouden, toedekken en openbaren, de rol van de Rijksvoorlichtingsdienst tussen 1945 en 1994* (Den Haag, 1997) 83.

ervoor dat sommige ministeries overgingen tot rechtstreekse benadering van doelgroepen uit het publiek en eigen organisatie van voorlichting vanuit het departement.³ Voor de Tweede Wereldoorlog beschikte Nederland enkel over de Regeeringspersdienst (RPD), die op 1 januari 1934 in het leven was geroepen. De RPD moest zich bezig houden met het uitgeven van perscommuniqués aan zowel buitenlandse als binnenlandse pers. De Commissie François, die was ingesteld om te adviseren over de instelling van deze regeringspersdienst, legde er in een rapport de nadruk op dat de voorlichting zo objectief mogelijk moest zijn en dat de dienst zich moest onthouden van propaganda, omdat dit begrip tegenzin en achterdocht veroorzaakte bij zowel journalisten als het ontwikkelde lezerspubliek.⁴

In de Tweede Wereldoorlog kwam voorlichting vanuit de overheid, met het verblijf van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen, in een stroomversnelling terecht. Vanuit Londen richtte de regering de Regeeringsvoorlichtingsdienst (RVD) op en via Radio Oranje wendde ze zich rechtstreeks tot de bevolking in bezet Nederland. Voorlichtingsactiviteiten werden in de oorlog een onderdeel van de psychologische oorlogsvoering. Propaganda en het verdraaien van de feiten ging de RVD daarbij niet uit de weg terwijl de voorlichting vaak min of meer objectief gepresenteerd werd.⁵

Tijdens de oorlog besloot de regering in Londen dat na de bevrijding van het zuiden in 1944 in dit gebied een bijzondere staat van beleg zou gelden. Het Militair Gezag (MG) zou van 1944 tot de terugkeer van de burgerlijke regering de scepter zwaaien.⁶ Sectie XI was verantwoordelijk voor de voorlichting van het MG. Ook nu bleef overheidsvoorlichting een belangrijke rol spelen. In het bevrijde zuiden kwam dit vooral tot uiting in de informatieverschaffing aan de bevolking over de bestuurlijke situatie, de moeilijkheden die de bevrijding met zich meebracht en het tegengaan van misverstanden en geruchten die de samenwerking tussen de bevolking en het MG in de weg konden staan. In de nasleep van de oorlog was er, door de chaos die de bevrijding met zich mee bracht, ook chaos op informatief gebied ontstaan. Volgens de autoriteiten was er grote behoefte aan feitelijke informatie op allerlei gebieden, zoals over de bestuurlijke en praktische moeilijkheden die zich na de

³ Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 23, 24; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 30, 32, 33.

⁴ N. Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog', *De nieuwste tijd: contactblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw* 4:16 (2010) 16-26, alhier 16; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 43, 44.

⁵ B. van der Zwan, A. Kersten, T. van Zeeland, (red.), *Het Londens archief: het ministerie van buitenlandse zaken tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2003) 37, 40, 42; Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 16.

⁶ C. A. M. van der Heijden, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam, 2011) 42; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 48.

bevrijding voordeden. De regering deed er alles aan om de onduidelijkheid en onrust tegen te gaan en voorlichting was daarvoor een belangrijk middel.⁷

Na de gehele bevrijding van Nederland en de formatie van het Kabinet Schermerhorn-Drees droeg Sectie XI in september 1945 haar taken over aan de nieuw opgerichte Regeeringsvoorlichtingsdienst (RVD). De RVD viel rechtstreeks onder de Minister-president W. Schermerhorn (Vrijzinnig Democratische Bond (VDB)). Hij stelde politiek geestverwant van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) H. Brugmans aan als regeringscommissaris voor de voorlichting. Het noodkabinet trad op 24 juni 1945 aan en bestond uit vijf partijloze ministers, vijf aanhangers van de Nederlandse Volksbeweging en vijf leden van de RKSP en SDAP. Pas op 20 november trad het noodparlement aan en op 8 januari 1946 kon de Tweede Kamer met het kabinet over het regeringsprogramma debatteren. De NVB wilde breken met het vooroorlogse beleid en de politieke en maatschappelijke verhoudingen en streefde naar sociale, politieke, economische en geestelijke vernieuwing, waarbij samenwerking de overhand moest krijgen boven politieke strijd. Het motto van het hierdoor geïnspireerde kabinet luidde: 'Herstel en vernieuwing'.⁸

1.1 Overgangsperiode

De bevrijding betekende het einde van de bezetting maar vormde ook een nieuw begin, namelijk dat van de wederopbouw en het herstel van het democratisch bestel. Historicus I. de Haan typeert de periode na de Tweede Wereldoorlog als een overgangsperiode. Hij zegt dat in tegenstelling tot stabiele periodes het gedurende overgangsporten of regimewisselingen onduidelijk is hoe de machtsverhoudingen liggen en welke politieke spelregels er gelden. Kenmerkend voor overgangsporten is dat de spelregels van de politiek en de grenzen van het speelveld opnieuw worden vastgesteld. In een overgangsporten heerst er chaos en besluiteloosheid over welke politieke en bestuurlijke instellingen er moeten worden opgericht. Er zijn vragen aan de orde als: over welke bevoegdheden moeten politieke en bestuurlijke instellingen beschikken? Wie mag de beslissingen hierover nemen? Hoe moeten die genomen worden? En welke politieke doelstellingen moeten ze nastreven? Politieke instituties moeten 'opnieuw' gevestigd worden. Door het uiteenvallen van een vorig gezag ontstaat er een machtsvacuüm waarin spelers het gevoel hebben het proces te kunnen beïnvloeden. Het

⁷ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 41, 42, 45; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 49, 52.

⁸ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 41, 42, 46, 47, 59; J. Bosmans, A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2011) 55, 56, 64; N. Beyens, *Overgangsportiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2009) 209.

machtvacuüm dat in Nederland ontstond na de bezetting moest worden ingevuld maar hoe en door wie moest zich uitwijzen.⁹

In de chaotische omstandigheden van de overgangperiode zetten politici en beleidsmakers voorlichting niet alleen in om de bevolking objectief te informeren maar ook om het transitieproces te beïnvloeden. Dit verliep niet zonder slag of stoot. De oorlogsperiode lag vers in het geheugen en de aversie tegen propaganda was even groot als de behoefte aan informatie in de chaos die de bevrijding met zich meebracht. De staatspropaganda van de Duitse bezetter had ervoor gezorgd dat overheidsvoorlichting voor de bevolking een nare bijsmaak had. Ondanks deze negatieve connotatie rond propaganda, gebruikte de regering overheidsvoorlichting toch voor het beïnvloeden van de publieke opinie en om verantwoording af te leggen over het gevoerde beleid.¹⁰

1.2 Historiografie en onderzoek

Overheidsvoorlichting is in de literatuur vanuit verschillende disciplines beschreven. Een algemene definitie over overheidsvoorlichting ontbreekt in de historiografie, omdat zij onderhevig is aan verandering.¹¹ Onder overheidsvoorlichting wordt in dit onderzoek het volgende verstaan: de informatieoverdracht, zowel objectief als subjectief van karakter, die door de overheid via verschillende communicatiewegen tot de bevolking gericht werd. In dit onderzoek betreft het voorlichting voor het binnenland en vanuit de landelijk overheid. In de historiografie deelden wetenschappers overheidsvoorlichting in verschillende periodes in en benaderden haar vanuit verschillende invalshoeken.¹² De inzet van voorlichting en de doelstellingen die de overheid daarbij had staan in de wetenschap ter discussie. In dit onderzoek ligt de afbakening, in het licht van de bovenstaand besproken overgangperiode, bij de periode van Sectie XI ten tijde van het Militair Gezag en de RVD ten tijde van het kabinet Schermerhorn-Drees. Uit de historiografie blijkt dat tijdens deze periode felle discussie plaats vond over welk karakter en welke doelstellingen van overheidsvoorlichting toelaatbaar waren.¹³

⁹ Beyens, *Overgangspolitiek*, 13, 14, 144; I. de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht, 2004) 16, 17.

¹⁰ F. Baudet, *Het vierde wapen: voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid 1944-1953* (Amsterdam, 2013) 19; Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 14, 391; Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 16.

¹¹ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 35.

¹² Zie voor een overzicht van de periodes waarin overheidsvoorlichting is ingedeeld: Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 35.

¹³ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 35.

De spanning tussen propaganda en neutraliteit van overheidsvoorlichting is besproken in het onderzoek van historicus L. Hajema. In zijn analyse over het denken en de theorie over overheidsvoorlichting in de naoorlogse periode gebruikte hij het rapport van de Commissie-Van Heuven Goedhart. De commissie stelde dat de overheid terughoudend moest zijn met het geven van voorlichting en zich verre diende te houden van propaganda.¹⁴ Aan de hand van het rapport liet Hajema het belang zien dat de commissie hechtte aan de neutraliteit van overheidsvoorlichting en de terughoudendheid die de overheid moest hebben in het geven van voorlichting. Zij beschouwde overheidsvoorlichting als een noodzakelijk kwaad. Via de volksvertegenwoordiging en pers kon communicatie plaatsvinden tussen bestuur en burgers. Alleen als het echt niet anders kon mocht de overheid zich rechtstreeks tot de burgers richten.¹⁵

De spanning is te verhelderen aan de hand van de discussie over hoe de parlementaire democratie eruit moest zien na de Tweede Wereldoorlog. Historicus W. de Jong onderzocht dit debat aan de hand van geconstrueerde repertoires van de democratie. Dit waren clusters van ideeën en praktijken die samenhangen door een abstracte opvatting van de democratie. Hij onderscheidde onder andere het *diversiteitsrepertoire* en het *saamhorigheidsrepertoire* voor de periode van de wederopbouw. In het *diversiteitsrepertoire* was pluriformiteit een kernwaarde van de democratie: verschillende groepen in de samenleving moesten het recht hebben op het bepalen van de eigen waarden in bijvoorbeeld levensbeschouwelijk onderwijs, omroepen en politieke partijen. Staatsinmenging was taboe, omdat zij leidde tot de inperking van diversiteit. Kenmerkend voor het *saamhorigheidsrepertoire* was een democratie die verschillen oversteeg en democratische eenheid bevorderde.¹⁶ De discussie over het propagandistische óf het neutrale karakter van overheidsvoorlichting in de nasleep van de oorlog past in de twee repertoires: het verlangen naar neutrale overheidsvoorlichting kan gekoppeld worden aan het concept van het *diversiteitsrepertoire*, omdat hierin staatsinmenging en beperking van diversiteit niet gewenst waren. Dit stond tegenover de beoogde centrale voorlichting die de maatschappelijke verdeeldheid oversteeg, wat bij de kenmerken van het *saamhorigheidsrepertoire* paste.¹⁷

¹⁴ Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 30, 390.

¹⁵ Ibidem, 3, 9, 15, 16, 390.

¹⁶ W. de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Enschede, 2014) 21, 25, 26, 45, 300.

¹⁷ Ibidem, 300.

Een aantal wetenschappers beschouwde de overheidsvoorlichting in de naoorlogse periode zonder twijfel als een vorm van propaganda, het sturen van de publieke opinie. Zij onderscheidden verschillende beweegredenen die de overheid bij het inzetten van voorlichting had.

Politicologe M. Wagenaar zag overheidsvoorlichting ten tijde van het Kabinet Schermerhorn-Drees als een instrument voor het bereiken van politieke vernieuwing. Het lot van de ‘moderne’ voorlichting van Schermerhorn was verbonden met het politieke lot van de Nederlandse Volksbeweging en de doorbraakgedachte.¹⁸ Het politieke vacuüm na de bevrijding bood alle ruimte om overheidsvoorlichting een nieuwe vorm te geven. De instituties van vóór de oorlog, het parlement, de politieke partijen en de pers, waren nog niet op volle sterkte aanwezig, waardoor de NVB de mogelijkheid had om een machtsbasis in de politiek te creëren. Volgens Schermerhorn en Brugmans diende de overheid rechtstreeks met de burgers te communiceren, omdat voorlichting via de vrije pers niet toereikend was en geestelijke verheffing van het volk, een van de pijlers van het NVB-gedachtegoed, bereikt moest worden. Zij zagen het inzetten van voorlichting via de RVD als essentieel instrument voor de verspreiding van de vernieuwingsgedachte.¹⁹

Ook W. de Jong stelde dat er na de bevrijding een gevoel heerste van noodzaak van politieke vernieuwing en politieke vorming van de burgers. Dit kwam tot uiting in de doorbraakbeweging, die met haar idee van samenhorigheid en eenheid botste met het idee van diversiteit in samenleving en politiek. Voorlichting, vorming en propaganda waren onderdeel van de democratische strijd, omdat de publieke opinie en instemming van de bevolking belangrijk waren voor het doorzetten van politieke claims. De inzet van voorlichting om de maatschappelijke verdeeldheid te doorbreken ging echter niet samen met het verlangen naar neutrale overheidsvoorlichting en de wens van beperkte bemoeienis van de staat.²⁰

De overheid zette voorlichting niet alleen in om politieke vernieuwing te bereiken en maatschappelijke verdeeldheid te doorbreken, maar ook om de geestelijke weerbaarheid te vergroten en politieke ideeën te bewerkstelligen. De historicus F. Baudet benaderde het beleid rond overheidsvoorlichting vanuit een perspectief van regimewisseling in de overgangsperiode. De focus van zijn onderzoek lag op het militaire voorlichtingsbeleid na de oorlog en de voorlichting over landsverdediging. In zijn onderzoek kwam naar voren hoe de militaire en politieke top door middel van voorlichting de ‘geestelijke weerbaarheid’ van de

¹⁸ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 42.

¹⁹ Ibidem, 100, 101, 104, 105.

²⁰ De Jong, *Van wie is de burger*, 52, 300, 302.

bevolking wilde vergroten. Voor Baudet was het niet de vraag of het voorlichtingsapparaat zich bezig hield met propaganda, maar waarom dit gebeurde. Politici en beleidsmakers in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog ervoeren een ‘window of opportunity’, die door de chaos van de oorlog was gecreëerd. Deze grepen ze aan om hun politieke ideeën te verwezenlijken. Het naoorlogse tijdsgewricht bood kansen en voorlichting was hierin cruciaal.²¹

De regering kon overheidsvoorlichting dus bewust en doelgericht inzetten voor het bereiken van politieke doelen of het stimuleren van vernieuwing en doorbraak. Een andere invalshoek waaruit voorlichting benaderd kan worden is dat de overheid voorlichting gebruikte als instrument voor het bewerkstelligen van legitimatie en machtsaanvaarding van het gezag. Historicus C.A.M. van der Heijden plaatste het inzetten van voorlichting door het MG en het Kabinet Schermerhorn-Drees in het licht van de slag om de publieke opinie die zich na de oorlog in Nederland voltrok. Het MG en de regering in Londen en later ook het Kabinet Schermerhorn-Drees vormden de ‘nationale’ partijen in het publieke debat. Het MG beseftte dat gezag niet alleen een kwestie was van machtsuitoefening maar ook van machtsaanvaarding en dat dit stond of viel met informatie. De bestuurlijke en informatieve chaos als gevolg van de oorlog duurde voort tijdens en na de bevrijding en de regering deed al het mogelijke om chaos tegen te gaan. Een van de middelen daartoe was het sturen van de publieke opinie van bovenaf. Het ging om een vorm van directe beïnvloeding om chaos tegen te gaan en machtsaanvaarding te bewerkstelligen.²²

Ook historica N. Beyens zag voorlichting als een instrument voor legitimering van de machtspositie door de autoriteiten. Het MG en de eerste naoorlogse regering kregen na de bezetting te maken met het feit dat zij voorlopig moesten werken zonder de steun en controle van democratische instellingen. Daarom trachtte de overheid door middel van voorlichting verantwoording aan de bevolking af te leggen over het gevoerde beleid en de steun en welwillendheid voor de ongewone bestuurlijke situatie te bevorderen.²³ Beyens stelde dat de opeenvolgende Nederlandse interim-besturen investeerden in het legitimeren van hun bewind. De ongewone omstandigheden en praktische problemen van de overgangperiode waarin zij aan de macht gekomen waren maakten legitimatie noodzakelijk. Staatrechtelijke en democratische inkadering en een daadkrachtig beleid vormden instrumenten om de

²¹ Baudet, *Het vierde wapen*, 19, 208; N. Beyens, ‘Floribert Baudet, Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid 1944-1953, Book Review’, *BMGN Low Countries Historical Review* 130: 2 (2015).

²² Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 40, 45, 51.

²³ Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 16.

machtspositie te legitimeren, maar zorgden niet voor volledige legitimering. Informatievoorziening was daarom een belangrijk aandachtspunt. De bevolking aanvaardde het MG bijvoorbeeld wel, maar niet met enthousiasme. In reactie op de kritiek op hun positie deed het MG daarom een toevlucht tot voorlichting, propaganda en informatievoorziening om steun en sympathie bij de bevolking op te roepen. Volgens Beyens moest de RVD haar positie en activiteiten én die van de regering nog meer rechtvaardigen dan Sectie XI voor het MG. Het ging namelijk om een echte regering en een nieuwe blijvende dienst in plaats van het tijdelijk ingestelde MG. Overheidsvoorlichting diende de regering: door middel van voorlichting en uitleg kon de dienst de publieke opinie leiding en richting geven. Het gebruik van propaganda en informatievoorziening ondersteunde dus legitimatiestrategieën voor het aanzien en de positie van de autoriteiten.²⁴

Uit de historiografie wordt duidelijk dat zowel het Militair Gezag als de eerste naoorlogse regering overheidsvoorlichting bewust inzetten om de publieke opinie richting te geven en bepaalde doelstellingen te bereiken. Niet iedereen accepteerde de overheidsvoorlichting zoals vormgegeven door Sectie XI en de RVD. De negatieve connotatie rond propaganda, de moeilijkheden rond het propagandistische of juist neutrale karakter van de voorlichting en de kritiek die op het beleid werd geuit, leidden ertoe dat de overheid probeerde de voorlichting te verantwoorden. Kijkend naar de hierboven beschreven beweegredenen achter de voorlichting en de moeilijkheden rond het karakter van overheidsvoorlichting wordt in dit onderzoek het bewustzijn van de overheid rond deze problematiek onderzocht. Uit de historiografie wordt niet direct duidelijk welk karakter van voorlichting de overheid presenteerde aan de bevolking. Welke intentie van voorlichting droegen de diensten uit naar de bevolking en hoe transparant kwamen de doelstellingen van de overheid naar voren? Was de regering in de presentatie van de voorlichting eerlijk over haar ware bedoelingen?

Met het doel een duidelijker beeld te schetsen van het door de overheid beoogde karakter van overheidsvoorlichting zoals getoond aan het publiek, zal in dit onderzoek de profilering en presentatie van overheidsvoorlichting in de media onderzocht worden. Daartoe staat de volgende vraagstelling centraal: *Hoe openhartig waren het Militair Gezag en het Kabinet Schermerhorn-Drees, met het oog op de negatieve connotatie rond propaganda, over de ware bedoelingen van het inzetten van overheidsvoorlichting in de presentatie van voorlichting aan de Nederlandse bevolking in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog (1944-1946)?* Ter

²⁴ Beyens, *Overgangspolitiek*, 183, 184, 205, 206, 217, 218; Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 22, 23.

beantwoording van de vraagstelling zal in hoofdstuk 2 in aanvulling op de beschreven doelstellingen en beweegredenen in de historiografie nader ingegaan worden op de omstandigheden waaronder het MG en het Kabinet Schermerhorn-Drees overheidsvoorlichting inzetten. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 gekeken naar de manier waarop Sectie XI en de RVD overheidsvoorlichting presenteerden aan het publiek. Hoe transparant brachten zij de doelstellingen en de intentie rond voorlichting naar voren? Welk belang van het inzetten van voorlichting belichtten de diensten in hun presentatie van voorlichting aan het publiek? Ten slotte volgt hoofdstuk 4 over het bewustzijn van het MG en het Kabinet Schermerhorn-Drees over de moeilijke scheidslijn tussen propaganda en ‘objectieve’ voorlichting. Werd hierover open gecommuniceerd naar de bevolking? Welk karakter van overheidsvoorlichting wilden ze uitdragen en hoe open waren ze over het feit dat overheidsvoorlichting kritiek kreeg? Het weekblad *Commentaar* is in dit onderzoek als belangrijkste bron geraadpleegd. Het onderzoek zal afgesloten worden met een conclusie.

1.3 Bron: *Commentaar*

Sectie XI en de RVD ontwikkelden verschillende middelen voor het geven van voorlichting. In dit onderzoek is het regeringsblad *Commentaar* als uitgangspunt genomen. Dit regeringsblad *Commentaar*, *Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* en de voortzetting daarvan *Commentaar*, *Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* werd zowel door Sectie XI als de RVD uitgegeven. Op 9 december 1944 verscheen het eerste exemplaar in gestencilde vorm, met een oplage van duizend. In eerste instantie was *Commentaar* bedoeld als informatiebrochure om de vrije pers in te lichten over de overheidsmaatregelen en het standpunt dat het Militair Gezag en regering innamen ten aanzien van allerlei kwesties waarover het volk geïnformeerd moest worden. Vanaf 16 juni 1945 verscheen het als een gedrukt weekblad van vier pagina's, met een oplage van twintigduizend, dat rechtstreeks aan de bevolking gericht was. Vanaf september 1945 verscheen *Commentaar* als uitgave van de RVD. *Commentaar* bevatte verschillende artikelen met uiteenlopende onderwerpen over de toestand van het land en radiotoespraken van de ministers. Ook verschenen er artikelen met speciale aandacht voor het werk van de RVD. De grootte van het weekblad was acht à twaalf pagina's, terwijl kranten in deze periode, vanwege de papierschaarste, met twee tot maximaal vier pagina's uitkwamen.²⁵

²⁵ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 51, 60; Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 18; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 47; Afwikkelingsbureau Militair Gezag, *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag gedurende de bijzondere staat van beleg: 14 september 1944 - 4 maart 1946* (z.p., z.j.) 616.

De uitgave van *Commentaar* is als uitgangspunt genomen, omdat ze met haar inhoud en rechtstreekse communicatie tot de bevolking een duidelijk vertoon was van overheidsvoorlichting. Het materiaal kan een beter beeld geven van hoe overheidsvoorlichting gepresenteerd en verantwoord werd aan de bevolking in het naoorlogse Nederland. Hoewel *Commentaar* niet het enige middel was waarmee Sectie XI en de RVD zich rechtstreeks tot het publiek wendden is hiervoor de keuze gemaakt omdat zij in het weekblad radiotoespraken en beschouwingen over voorlichting publiceerden voor de bevolking. Het gebruik van een dergelijk weekblad kan ons weinig vertellen over de receptie van voorlichting bij de bevolking, maar bestudering van deze bron kan wel een beeld geven van de verantwoording die de regering dacht te moeten afleggen over het karakter van de voorlichting. Omdat dit onderzoek de presentatie van voorlichting betreft en niet de propaganda-uitingen ten behoeve van de regering is de keuze gemaakt voor *Commentaar* en niet voor ander ‘propagandamateriaal’. In dit onderzoek zijn redactionele artikelen, beschouwingen, rubrieken en gedrukte radiospeeches geselecteerd die expliciet het onderwerp van voorlichting betroffen of uitspraken bevatten over het beoogde doel en het karakter van overheidsvoorlichting.

2. Voorlichting in de politieke en maatschappelijke situatie

2.1 Het MG en Sectie XI, taak en omstandigheden

In de herfst van 1944 werd het zuiden van Nederland bevrijd. Tijdens de bezetting trof de Nederlandse regering in Londen voorzieningen voor de overgangsfase tussen de bevrijding en de terugkomst van de burgerlijke regering. Het Militair Gezag moest in die fase de plaats van de regering waarnemen. In deze tijdelijke situatie was het MG een verbindingsorgaan tussen het geallieerde opperbevel, dat zolang de vijandelijkheden voortduurden de bestuurlijke bevoegdheid in handen had, en de Nederlandse regering in Londen. Doordat de bevrijding in fases zou verlopen bleef het MG echter veel langer dan voorzien de officiële vertegenwoordiger van de overheid. Het nam in de praktijk een groot deel van de bestuurstaken over.²⁶

Een van de belangrijkste taken van het MG was, naast het verzorgen van contact tussen de regering te Londen en de geallieerden, het handhaven van orde en rust in het bevrijd gebied. Om het normale burgerlijke leven weer op gang te brengen werden vele maatregelen getroffen. Daarvoor moest op de welwillendheid en het vertrouwen van de bevolking in bevrijd gebied gerekend kunnen worden. De positie van het MG als interim-bestuur was niet vanzelfsprekend, omdat het MG niet op een democratische manier aan de macht was gekomen en door een regering was ingesteld die door de oorlog zonder democratische controle functioneerde.²⁷ Daarnaast kwamen door de bevrijding tal van vragen bij het volk op. Bij de voorbereidingen voor het MG in Londen werd de beschikking over een effectieve nieuws- en voorlichtingsdienst daarom van belang geacht. Sectie XI kreeg de taak de bevrijde Nederlandse bevolking in te lichten over het optreden van de geallieerde strijdkrachten, over het verloop van de wereldgebeurtenissen en over de maatregelen en de werkzaamheden van het MG.²⁸ De informatievoorziening van Sectie XI steunde twee centrale doelstellingen. De eerste doelstelling was het volk duidelijk maken hoe het tijdelijke bestuur was opgebouwd. Wie beschikte over welke bevoegdheden, waarom beschikte zij hierover en waarom was dat goed? Ten tweede probeerde Sectie XI het volk te tonen wat het MG ondanks de moeilijkheden deed en welke resultaten ze behaalde. Aandachtspunten waren het uiteenzetten

²⁶ Bosmans, Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 49; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 48; Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 17.

²⁷ Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 19.

²⁸ Afwikkelingsbureau Militair Gezag, *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag*, 589; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 50.

van de gezagsverhoudingen en de burgers over de situatie te informeren, maar hen ook van de rechtvaardigheid ervan te overtuigen en kritiek op het MG voor te zijn.²⁹

Ook bij de opzet van Sectie XI was geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat het langere tijd zou duren voor de civiele organen de werkzaamheden over zouden nemen. Het westen zou immers spoedig bevrijd zijn en daarmee zou het nieuwsapparaat uit het westen ter beschikking komen. Daarnaast lieten de oorlogsjaren een spoor van moeilijkheden na. Zo kreeg Sectie XI te maken met een gebrek aan communicatiemiddelen door technische belemmeringen. Tevens kwam door het ontbreken van een volksvertegenwoordiging de taak om het volk in te lichten over het doen en laten van de overheid bij de pers te liggen, die zich slechts gedeeltelijk en langzaam herstelde. Papierschaarste dwong tot zeer beperkte berichtgeving en door de zuivering was het aantal journalisten beperkt. Daartegenover stond dat in de omstandigheden na de oorlog het volk behoefte had aan voorlichting. De teleurstelling bij de bevolking, dat de beperkingen na de bevrijding bleven en dat de situatie niet direct zoals voor de oorlog was, uitte zich in kritiek op het MG. Het onverwachte verloop van de bevrijding bemoeilijkte echter het op ruime schaal verstrekken van voorlichting door Sectie XI. Hierdoor was de intensiteit van de voorlichting gelijk aan de teleurstellingen die het moest verklaren.³⁰

Om de bevolking te bereiken gebruikte Sectie XI verschillende middelen. Daarbij maakte ze vooral gebruik van *Radio Herrijzend Nederland* en het weekblad *Commentaar*. Daarnaast informeerde ze de burgers via affiches, persconferenties en filmmateriaal en richtte ze etalages in met foto's, affiches en ander materiaal. Ook informeerde zij de burgers via het uitgeven van brochures over de situatie na de bevrijding en het doen en laten van het MG.³¹

2.2 Het kabinet Schermerhorn-Drees en de RVD, doel en omstandigheden

Tijdens de oorlog rees de vraag of er na de oorlog nieuwe verkiezingen plaats moesten vinden. De regering in ballingschap had zonder parlementaire controle de wetgevende taak op zich genomen en de vooroorlogse regering was op aansturen van Koningin Wilhelmina tijdens de oorlog van samenstelling en van minister-president veranderd. Ook was het niet duidelijk of de regering na de jaren van de bezetting nog aansloot bij de opvattingen van de bevolking en of herstel van de vertegenwoordigende lichamen in hun oude samenstelling wenselijk was. Nieuwe verkiezingen konden echter onmogelijk de dag na de bevrijding

²⁹ Beyens, *Overgangspolitiek*, 205, 206.

³⁰ Afdelingsbureau Militair Gezag, *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag*, 591, 592.

³¹ Ibidem, 590; Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 5; Beyens, *Overgangspolitiek*, 207.

plaatsvinden, waardoor het nieuwe kabinet uiteindelijk door consultaties van de Koningin gevormd werd.³²

Kort na de bevrijding in 1945 keerde de regering terug uit Londen en bood meteen haar ontslag aan. Een nieuw kabinet ging op 24 juni onder het motto van ‘Herstel en vernieuwing’ aan de slag. Het Kabinet Schermerhorn-Drees was een overgangsregering, die net als het MG in eerste instantie regeerde zonder een vertegenwoordigend orgaan. Ze functioneerde dus tijdelijk zonder de steun en controle van democratische instellingen.³³ In het begin van de overgangsperiode was er nauwelijks een overzichtelijke politieke situatie. De maatschappelijke werkelijkheid uitte zich in chaos. De jaren van bezetting hadden de politieke, economische en maatschappelijke structuren ontwricht. In eerste instantie leek de politieke gezindheid van het volk gunstig voor het kabinet. Toch keerde na de roes van de bevrijding de vooroorlogse verschijningsvormen weer terug. Politieke partijen hergroepeerden zich en de oude verhoudingen van de pers als tussenliggend orgaan tussen de politiek en het volk herstelden zich geleidelijk. Beiden waren kritisch over het nieuwe voorlichtingsbeleid.³⁴

Schermerhorn maakte zich sterk voor de RVD die direct contact tussen regering en publiek en stelselmatige voorlichting rond de werkzaamheden van de overheid moest gaan verzorgen. De overgang van Sectie XI naar de RVD verliep voor de bevolking vrijwel onopgemerkt. *Commentaar* en *Radio Herrijzend Nederland* bleven behouden en het verzorgen van de persconferenties en publiekscampagnes werd overgenomen. Ministers hielden redevoeringen via de radio. Zo richtten Schermerhorn via de radiorubriek “*Praatjes op de brug*” en Brugmans via “*Wat den patriot ervan zegt*” zich rechtstreeks tot de bevolking. Op 15 september kondigde *Commentaar* de oprichting van *Oog en oor* aan. *Oog en oor* kreeg vestigingen in alle provincies. In samenwerking tussen *Commentaar* en de radio startte in oktober de rubriek ‘*U vraagt de R.V.D. antwoordt*’, waarin vragen beantwoord werden waarmee mensen zich tot de RVD gericht hadden.³⁵

³² Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 19; Bosmans, Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 48.

³³ Beyens, *Overgangspolitiek*, 178; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 16, 22.

³⁴ Bosmans, Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 57; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 101; Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 27.

³⁵ Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 22; Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 5, 6, 27; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 60.

3. Presentatie van voorlichting aan het publiek

Uit de inleiding van dit onderzoek is gebleken dat de overheid voorlichting bewust inzette. Zo konden de interim-besturen overheidsvoorlichting inzetten voor het bewerkstelligen van doorbraak en vernieuwing, het verwezenlijken van politieke ideeën, het legitimeren van gezag of voor het bereiken van aanvaarding van het eigen gezag dat niet democratisch ingesteld was. Kortom, de overheid gebruikte overheidsvoorlichting naast het doel van ‘objectief’ informeren ook voor het beïnvloeden van de publieke opinie. Hoe transparant communiceerden de interim-besturen over de doelstellingen en intentie van voorlichting naar het publiek? En welk belang van het inzetten van voorlichting lichtten zij toe in de presentatie ervan aan het publiek?

3.1 Sectie XI, schakel en toelichten in de overgangstijd

Het eerste nummer van *Commentaar* dat rechtstreeks aan de bevolking gericht was, opende met een artikel over de opzet van het MG. Het gaf antwoord op de vraag waarom er een Militair Gezag was, uit welke onderdelen het bestond, welk terrein het bestreek en hoe ver de bevoegdheden van de verschillende organen reikte. Ook het doel van Sectie XI werd uiteengezet: Sectie XI beoogde een schakel te zijn tussen de regering én de pers en het publiek.³⁶ Het specifieke doel van *Commentaar* was het toelichten van het standpunt en de maatregelen van de overheid en de werkzaamheden van het Militair Gezag.³⁷

In haar voorlichting benadrukte Sectie XI de noodzaak van voorlichting voor de bevolking. In 1944 gaf *Commentaar* in de communicatie naar de pers aan dat de behoefte aan voorlichting en informatie bij de bevolking groot was. Het volk was vier jaar lang behandeld als een ‘onmondig kind’. Nu het volk bevrijd was, wilde het weten wat er gebeurde en waarom, en waarom de dingen die het wenste zich niet altijd voltrokken.³⁸ Ook in latere nummers van *Commentaar*, die rechtstreeks tot het publiek gericht waren, benadrukte Sectie XI dat de bevolking meer voorlichting verlangde. In een verhalend artikel werd aan het publiek duidelijk gemaakt dat de kranten in persconferenties informatie en voorlichting kregen, maar dat er slechts een minimale fractie van verwerkt kon worden vanwege praktische

³⁶ ‘Het militair gezag en zijn organen, brug van oorlog naar vrede’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 1, 4.

³⁷ ‘Redactioneel’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 3.

³⁸ ‘Vraagstuk der Voorlichting’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (22 december 1944, nr. 4) z.p..

moeilijkheden.³⁹ De geestelijke honger van de bevolking was moeilijk te stillen zolang het papier schaars was en de communicatieverbindingen nog niet goed functioneerden.⁴⁰ In het laatste nummer van *Commentaar* als orgaan van het MG werd de uitermate grote vraag achteraf nog eens benadrukt:

‘Uit den regelmatig wederkeerenden roep om „meer voorlichting” kan worden afgeleid, dat over het algemeen de vraag het aanbod overtrof. Hetgeen ook voor een deel niet te verwonderen valt, gezien het feit, dat de „vraag” vaak was naar zaken waarop geen antwoord nog te geven was en anderzijds bij het „aanbod” de typische belemmeringen van dezen tijd zich deden gelden: gebrekkige communicatiemiddelen, weinig papier en een tekort op alle gebied (zelfs bij het M.G.!).’⁴¹

Sectie XI koppelde de noodzaak van voorlichting aan de overgangstijd. Het domein van de voorlichting was in de oorlog veranderd, omdat de samenstelling van de dagbladpers gewijzigd was. In de oorlogsjaren waren nieuwe ondergrondse bladen verschenen en legale kranten uit de oorlog verdwenen met de bevrijding. Hoewel de pers nog niet volledig hersteld was benadrukte Sectie XI dat *Commentaar* geen nieuwsblad was. Toch zou *Commentaar* wel aanvullende diensten kunnen doen op het gebied van nieuws, vanwege de beperkte ruimte die voor de berichtgeving in de dagbladen beschikbaar was door het ernstige gebrek aan papier. Wegens de papierschaarste zou ook *Commentaar* in een bescheiden formaat en een beperkte oplage verschijnen.⁴²

3.2 De RVD, informatie, inlichting en stimulatie

Op 27 juni 1945 werd het kabinet Schermerhorn-Drees via de radio aan het volk gepresenteerd. Schermerhorn ging in op het regeringsbeleid en het beleid ten aanzien van ‘moderne voorlichting’. Hij stelde dat een moderne staat de behoefte had om naast het contact met de burger via de volksvertegenwoordiging ook op het moment dat het haar uit kwam verantwoording van haar daden af te leggen aan de burgers en hen in kennis te stellen van de overwegingen die tot bepaalde maatregelen leidden. Hij voegde daaraan toe dat de RVD de burgers op de hoogte moest houden van de plannen, de vorderingen en de successen, maar

³⁹ ‘Niet zoo somber!...’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 4.

⁴⁰ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 52; ‘Vraagstuk der Voorlichting’, z.p..

⁴¹ ‘Sectie voorlichting M.G. krimpt in, R.V.D. en Departementen nemen werk over’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (25 augustus 1945, nr. 11) 1.

⁴² ‘Dit jaar een „normale” krant, distributie echter noodzakelijk’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 2; ‘Redactioneel’, 3; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 47.

ook van de tegenslagen, de moeilijkheden en de mislukkingen in de overgangstijd. Ook moest de dienst de overheid op de hoogte houden van de dingen die in het land speelden. Schermerhorn presenteerde voorlichting als een garantie voor het democratische karakter van het kabinet omdat zij, aangezien er nog geen volksvertegenwoordiging functioneerde, voor publieke verantwoording garant stond.⁴³

De RVD vestigde in haar voorlichting aan het publiek regelmatig de aandacht op de achterliggende gedachte en het doel van overheidsvoorlichting. Om de doelen van de RVD te bereiken werd aan het publiek duidelijk gemaakt dat de activiteiten van de RVD zich in twee richtingen bewogen: van de overheid naar het publiek en van het publiek naar de overheid.

De RVD moest het bewind van de regering aan het publiek en de pers toelichten en voorlichtend optreden over de problemen die zich voordeden. Overheidsvoorlichting had een informatieve functie richting de bevolking en pers. De eerste uitgave van *Commentaar* van de RVD opende met een artikel met de titel ‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’ In dit artikel vroeg de RVD belangstelling voor de groei van de RVD en lichtte zij het doel en de middelen van de RVD nader toe. De RVD moest volgens het artikel gericht zijn op één doel: met de beschikbare publiciteitsmiddelen bevorderen dat er zuiver begrip ontstond tussen de overheid en het volk.⁴⁴ In een ander nummer van *Commentaar* werd deze taak nog verder uitgelegd. De RVD legde het rechtstreekse contact tussen de bevolking en de regering. De overheid had er behoefte aan de bevolking op de hoogte te stellen van de maatregelen van beleid die zij meende te moeten treffen en duidelijk te maken waarom de overheid zo handelde. ‘*U daarover een juiste voorlichting te geven, dat wil dus zeggen: u de beschikking te geven over alle feiten, waaruit u uw oordeel omtrent het regeringsbeleid kunt opbouwen, is de taak van den R.V.D. Niet meer en niet minder.*’⁴⁵ Ook moest de RVD de bevolking van voorlichting voorzien over de belangrijkste gebeurtenissen als de pers tekort schoot.⁴⁶

Naast deze informatieve functie moest de RVD in staat zijn de overheid het materiaal te verschaffen waaruit zij de juiste conclusies kon trekken over de behoeften en verlangens van het publiek. Tegelijkertijd moest zij zich dienstbaar opstellen ten opzichte van het publiek.⁴⁷

⁴³ H. M. Koningin Wilhelmina, W. Schermerhorn, *Herstel en vernieuwing, Radiotoespraken van H. M. Koningin Wilhelmina en Z. Ex. Prof. Ir. W. Schermerhorn Minister-president op 27 juni 1945, Sectie voorlichting Militair Gezag* (Rotterdam, 1945) 20; Beyens, *Overgangspolitiek*, 211.

⁴⁴ ‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’, *Commentaar, Uitgave van de Regeeringsvoorlichtingsdienst* (1 september 1945, nr. 12) 1; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 23.

⁴⁵ P.A. Wansink, ‘Regeeringsvoorlichtingsdienst: Doel en structuur’, *Commentaar, Uitgave van de Regeeringsvoorlichtingsdienst* (5 november 1945, nr. 21) 1.

⁴⁶ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 59; ‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’, 1.

⁴⁷ ‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’, 1.

Deze dubbele werking kwam voor het publiek tot uiting in de afdeling *Oog en Oor* en de rubriek ‘*U vraagt, de R.V.D. antwoordt*’. Hier traden het publiek en het overheidsapparaat met elkaar in contact.⁴⁸ *Oog en Oor* zou voor het volk aantrekkelijk zijn omdat zij in deze dienst een hulpmiddel kon vinden voor het beantwoorden van haar vragen. De RVD wilde het publiek met deze dienst een helpende hand toesteken om hun weg te vinden in het doolhof van de bureaucratie van overheidsinstanties dat na de oorlog ontstaan was. Daarnaast kon *Oog en Oor* een uitkomst bieden voor ‘kankeraars’ onder het volk omdat zij hun klachten konden melden bij mensen die hen de weg konden wijzen en een oplossing konden bieden.⁴⁹ Ook via de rubriek ‘*U vraagt de R.V.D. antwoordt*’ in *Commentaar* vergrootte de overheid de toegankelijkheid voor het stellen van vragen door de burger. In samenwerking met *Oog en Oor* stelde de redactie van *Commentaar* zich beschikbaar tot het in ontvangst nemen van wensen, klachten en suggesties van het publiek. Vragen konden beantwoord worden via een beschouwing in *Commentaar*, rechtsreeks aan de belanghebbende, via de rubriek of het radiokwartiertje. Uit de rubriek bleek dat deze grote belangstelling genoot.⁵⁰ Via deze rubriek en *Oog en Oor* stelde de RVD zich dienstbaar op voor het beantwoorden van vragen en het vinden van oplossingen voor het publiek. Deze dienstbaarheid benadrukte de RVD in *Commentaar*.

Aan de andere kant had de RVD een inlichtende functie. *Oog en Oor* en de rubriek waren ook belangrijk voor de overheid voor het verzamelen van informatie over wat er speelde. Kennis over de meningen en het gedrag van het volk vormde de basis voor voorlichting en opvoeding vanuit de overheid. Ook kon op basis hiervan het effect van voorlichting en bepaalde maatregelen of gebeurtenissen op de bevolking bekeken worden. Zo konden ambtenaren van *Oog en Oor* gemotiveerde bezwaren, vragen en moeilijkheden die hun ter kennis kwamen doorgeven aan de regering. Deze kon bepalen of het bieden van meer voorlichting over bepaalde onderwerpen of het treffen van maatregelen nodig was. Naast het bieden van een dienst door de regering aan het volk maakte de RVD duidelijk dat de overheid

⁴⁸ Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 5, 6.

⁴⁹ ‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’, 2; ‘De Regeering wil Hooren, Zien en niét-Zwijgen, de afdeling „Oog en Oor” van den R.V.D.’, *Commentaar, Uitgave van de Regeeringsvoorlichtingsdienst* (15 september 1945, nr. 14) 1.

⁵⁰ ‘U vraagt – Wij antwoorden’, *Commentaar, Uitgave van de Regeeringsvoorlichtingsdienst* (15 september 1945, nr. 14) 5; ‘U vraagt – Wij antwoorden’, *Commentaar, Uitgave van de Regeeringsvoorlichtingsdienst* (1 oktober 1945, nr. 16) 4; ‘U vraagt - de R.V.D. antwoordt’, *Commentaar, Uitgave van de Regeeringsvoorlichtingsdienst* (29 oktober 1945, nr. 20) 3; ‘U vraagt – de R.V.D. antwoordt’, *Commentaar, Uitgave van de Regeeringsvoorlichtingsdienst* (7 januari 1946, nr. 30) 13.

via deze wegen ook trachtte te peilen wat er aan vragen, verlangens, meningen en gevoelens in het volk leefde.⁵¹

Het doel van de dubbele werking van de RVD, het geven van voorlichting en haar dienstbare karakter aan de ene kant en het inwinnen van informatie voor de overheid aan de andere kant kwam dus transparant aan bod in de uitleg over overheidsvoorlichting. Daarnaast communiceerde de overheid ook openlijk over het feit dat zij voorlichting gebruikte om doelen te bereiken: *‘Ook onze Nederlandsche overheid is tot het inzicht gekomen, dat er andere middelen aangewend en andere wegen bewandeld moeten worden dan de tot dusver gebruikelijke, om de menschen tot daden, van belang voor staat, volk of maatschappij op te roepen.’*⁵² De regering was ervan overtuigd dat ‘reclame’ ten dienste van overheidsplannen of regeringsmaatregelen niet te verwerpen was. De werkelijkheid wees immers uit dat de regering voor het bereiken van een doel vaak voor de keuze stond bepaalde zaken van bovenaf op te leggen of vrijwillige medewerking te stimuleren door het op suggestieve wijze naar te voren brengen. Hiertoe werd de afdeling *Binnenlandsche Campagnes* van de RVD ingesteld als coördinatiepunt van alle overheids campagnes. Afdelingen als *Oog en Oor*, *Binnenlandse Campagnes* en *Commentaar* van de RVD hadden tot doel de afstand tussen de leiding en de brede massa te verkleinen en het contact te verbeteren.⁵³

3.3 De RVD, noodzaak van voorlichting vanuit de overheid

Net als Sectie XI bracht de RVD de noodzaak en het belang van voorlichting onder de aandacht van het volk. Voorlichting van bovenaf was een noodzakelijkheid.⁵⁴ In de moderne democratische samenleving was goede voorlichting een noodzakelijke voorwaarde voor herstel en vernieuwing. Slechts door voorlichting kon vertrouwen in de leiding bewerkstelligd worden. Door begrip te hebben voor de te overwinnen moeilijkheden kon een volk zich neerleggen bij beslissingen en bij de in uitvoering gebrachte plannen.⁵⁵ Net als bij het MG

⁵¹ ‘Wat beweegt de massa? Opinie-onderzoek: eisch van democratie en samenleving.’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (15 oktober 1945, nr. 18) 9, 10; ‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’, 2.

⁵² ‘De overheid op het „vredig oorlogspad” tegen „gifhandel” en vóór sparen, De afdeling „Binnenlandsche Campagnes” van den R.V.D.’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (29 oktober 1945, nr. 20) 1, 2

⁵³ ‘Wat beweegt de massa?’, 10; ‘De overheid op het „vredig oorlogspad”’, 1, 2; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 22.

⁵⁴ ‘„Ministère de l’Information”, Regeeringsvoorlichting in Frankrijk’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (28 januari 1946, nr. 33) 9.

⁵⁵ ‘Voorlichting ook op economisch terrein, het werk van den Economischen Voorlichtingsdienst.’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (24 september 1945, nr. 15) 2.

werd het belang van voorlichting gekoppeld aan de overgangstijd. De noodzaak van ‘zuiver begrip’ tussen overheid en volk was van groot belang, omdat het land zich het verlies van krachten en energie niet kon veroorloven. De RVD moest een bijdrage leveren aan de bundeling van de krachten van de Nederlandse samenleving om de wederopbouw te kunnen bewerkstelligen. Ten eerste leverden kennis van spanningen tussen volkswil en overheidsbeleid kostbare aanwijzingen voor de regering op om de richting van het landelijk beleid te bepalen. Ten tweede moest de RVD spanningen voorkomen of wegnemen. Deze spanningen kwamen voort uit het feit dat enerzijds het publiek onvoldoende op de hoogte was van maatregelen van de regering en van de motieven waarop deze berustten en anderzijds dat de overheid onvoldoende kennis droeg van wat er onder het volk aan wensen, bezwaren, vragen en mogelijkheden leefden.⁵⁶

De noodzaak van voorlichting verduidelijkte de RVD ook door de situatie van de pers toe te lichten. De pers, de meest voor de hand liggende vertegenwoordiger van de openbare mening was namelijk nog niet in staat om als die vertegenwoordiger op te treden. De vrije pers functioneerde door de moeilijkheden na de oorlog beperkt. De RVD noemde voorlichting vanuit de overheid en het zelfstandig inwinnen van informatie in de omstandigheden van de overgangstijd daarom van groot belang. Bovendien was in het verleden naar voren gekomen dat de regering te ver van het volk af stond en dat de pers de regering te moeilijk kon bereiken. Het was dus noodzakelijk dat de RVD niet alleen als schakel tussen overheid en volk optrad maar ook als schakel tussen overheid en pers.⁵⁷

Uit de oprichting van de RVD bleek ook dat de overheid voorlichting via de volksvertegenwoordiging onvoldoende achtte. De regering voelde de behoefte om rechtstreeks met het volk in contact te komen. Naast het parlement was een speciaal apparaat nodig waarmee de regering zich rechtstreeks tot het volk kon richten als ze iets kenbaar wilde maken en dat op gebied van beleid en bewind van de regering een eerlijke en juiste voorlichting gaf. Dit was anders dan de taak van het parlement.⁵⁸ Rechtstreekse verantwoording aan de bevolking was nodig omdat de regering voor eind 1945 nog geen verantwoording af kon leggen aan een volksvertegenwoordiging. Brugmans communiceerde naar het publiek dat de vele functies van de voorlichting zouden inkrimpen of verdwijnen zodra het overheidsapparaat overzichtelijker werd en de volksvertegenwoordiging weer normaal kon functioneren. Toch was er nog steeds veel voor te lichten wanneer het parlement

⁵⁶ ‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’, 1.

⁵⁷ Ibidem, 1; ‘„Ministère de l’Information”’, 9.

⁵⁸ Wansink, ‘Regeeringsvoorlichtingsdienst: Doel en structuur’, 1; ‘„Ministère de l’Information”’, 9, 10.

weer ingesteld was. Wanneer de politieke partijen het eens waren over een bepaalde maatregel was nog een stelselmatige campagne nodig om het volk voor te lichten. Bovendien waren sommige maatregelen moeilijk behapbaar voor de grote massa. De overheid had aanvaarding nodig, maar ook instemming en medewerking van het volk om de politieke ideeën werkelijkheid te zien worden. Via de RVD kon zij dit bereiken.⁵⁹

⁵⁹ H. Brugmans, 'Voorlichting en democratie', *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (1 september 1945, nr. 12) 3; H. Brugmans, 'Wat den patriot ervan zegt, Voorlichting aan en door de Overheid', *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (24 december 1945, nr. 28 en 29) 6; Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 23.

4. Propaganda of neutraliteit?

Sectie XI en de RVD besteedden in hun beschouwingen over voorlichting niet alleen aandacht aan de noodzaak en het belang van overheidsvoorlichting voor zowel de bevolking als de overheid, maar ook aan het karakter van de overheidsvoorlichting. De overheid trachtte het karakter van haar voorlichting te verantwoorden. Sectie XI en de RVD waren zich bewust van de moeilijke scheidslijn tussen propaganda en ‘neutrale’ voorlichting. Welk karakter van overheidsvoorlichting wilden Sectie XI en de RVD uitdragen tegenover de bevolking? Moest overheidsvoorlichting neutraal zijn of mocht het een propagandistisch karakter hebben en hoe open waren ze over de kritiek die overheidsvoorlichting ontving?

4.1 Sectie XI, het gepresenteerde karakter van overheidsvoorlichting en de kritiek

Uit *Commentaar* bleek dat het MG zich bewust was van de ongewone situatie van het inzetten van voorlichting door de overheid. Sectie XI vermeldde duidelijk aan de bevolking dat ze werkzaamheden moest verrichten die onder normale omstandigheden geen onderdeel vormden van overheidszorg, maar waarin bij gebrek aan particuliere voorlichtingsorganen de overheid moest voorzien. Ook de bijzonderheid van de situatie en de positie van het MG bleef niet onderbelicht. Het MG, als een ‘brug van oorlogs- naar vredestand’, profileerde ze als een tijdelijk en dienstbaar orgaan dat meewerkte aan haar eigen opheffing.⁶⁰ Dit gebeurde ook bij *Commentaar*. Het blad verscheen net als het MG om in een noodtoestand te voorzien en zou verdwijnen zodra de omstandigheden dat weer toelieten. Hierover zou het MG zeer verheugd zijn, omdat het leven dan weer in goede banen was geleid.⁶¹

In de communicatie naar de bevolking benadrukte het MG dat voorlichting het land diende en niet het eigen gewin.⁶² Toen de werkzaamheden van Sectie XI en daarmee het blad overgedragen werden aan de RVD beschreef *Commentaar* dat het niet nodig was het werk van Sectie XI aan nauwere beschouwing te onderwerpen, omdat voorlichting voor zichzelf getuigde. De vraag overtrof immers het aanbod. Verdere aandacht voor de verantwoording van de voorlichting aan het publiek leek niet nodig.⁶³

Kritiek op het voorlichtingsbeleid van Sectie XI bracht *Commentaar* als orgaan van Sectie XI niet expliciet naar voren. Kritiek van bevolking en pers uitte zich vooral op het

⁶⁰ ‘Het militair gezag en zijn organen’, 1, 4; ‘Het Militair Gezag per 1 september, Demobilisatie en reorganisatie’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (11 augustus 1945, nr. 9) 1; Beyens, *Overgangspolitik*, 209; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 19.

⁶¹ H.J. Kruls, ‘Brief’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (23 juni 1945, nr. 2) 1.

⁶² Ibidem, 1.

⁶³ ‘Sectie voorlichting M.G. krimpt in’, 1.

optreden van het MG. Het beeld dat zich in de naoorlogse situatie in het zuiden vormde was dat Nederland dankzij het MG van de regen in de drup belandde en van de ene in de andere dictatuur.⁶⁴ Een enkele keer kwam in de voorlichting aan bod dat het MG kritiek kreeg van de bevolking. Hierop reageerde Sectie XI in haar artikelen en brochures door het vergroten van het besef bij de bevolking dat de moeilijkheden niet de schuld waren van regering of het MG, maar van de vijand die expres chaos en armoede achter had gelaten. Ze probeerde kritiek om te buigen in begrip.⁶⁵ Aan het karakter van de voorlichting besteedde Sectie XI in haar presentatie van de voorlichting verder geen concrete aandacht. Het ging Sectie XI vooral om de verantwoording van het optreden van het MG en het benadrukken van de bijzondere situatie, haar tijdelijke en dienstbare karakter en het tonen van wat er ondanks de moeilijkheden toch bereikt werd.⁶⁶

Dat de kritiek van bevolking en pers op het voorlichtingsbeleid niet expliciet naar voren kwam in haar beschouwingen over voorlichting betekende niet dat Sectie XI zich niet bezig hield met zaken als persvrijheid en censuur. Brugmans besprak in een artikel in *Commentaar* als uitgave van de RVD dat het MG te maken had met de vraag van censuur.⁶⁷ Sectie XI beschikte over een sub-sectie perscensuur, die functioneerde volgens de richtlijnen die overeengekomen waren met de geallieerde opperbevelhebber. Deze moest strenge controle uitoefenen op berichten over illegale activiteiten in de pas bevrijde gebieden om het werk in het bezette gebied niet in gevaar te brengen. Daarbij probeerde ze wel de na de oorlog herwonnen persvrijheid niet aan te tasten.⁶⁸ Volgens Brugmans sprak het voor zich dat er in een democratie geen plaats was voor censuur, maar het land was tijdens het bewind van het MG in oorlog en de geallieerde legerleiding schreef beperkingen voor. Brugmans stelde dat de strijd van Sectie XI tegen de kater die volgde op de roes van de bevrijding ‘positieve voorlichting’ was. Hij noemde het ‘psychologische vredesvoering’.⁶⁹ De verantwoording van het karakter van voorlichting in de presentatie van voorlichting aan het publiek kwam bij het MG dus niet expliciet in de communicatie naar het publiek aan de orde.

⁶⁴ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 44; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 20.

⁶⁵ ‘Niet zoo somber!...’, 4; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 20; Beyens, *Overgangspolitiek*, 209, 214.

⁶⁶ Beyens, *Overgangspolitiek*, 208, 209; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 20.

⁶⁷ Brugmans, ‘Voorlichting en democratie’, 3.

⁶⁸ Afwikkelingsbureau Militair Gezag, *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag*, 590, 609, 610.

⁶⁹ Brugmans, ‘Voorlichting en democratie’, 3.

4.2 De RVD, het gepresenteerde karakter van overheidsvoorlichting en de kritiek

De RVD besteedde duidelijker dan Sectie XI aandacht aan het beoogde karakter van overheidsvoorlichting. De overheid uitte in *Commentaar* dat zij zich bewust was van de negatieve connotatie die voorlichting en propaganda hadden na de oorlogsjaren. De regering gaf aan dat voorlichting een ongelukkig precedent had in het nazisysteem, maar dat dit er niet toe mocht leiden dat de politiek, de pers en het volk zich nu ook voor voorlichting door de overheid afsloten.⁷⁰ De regering wilde om het volk goed te kunnen leiden op de hoogte zijn van de vragen, verlangens, meningen en gevoelens die onder het volk leefden, maar was zich ervan bewust dat de oorlogsjaren hadden bewezen dat deze kennis verkeerd gebruikt kon worden. In plaats van ‘massa-leiding’, kon voorlichting gebruikt worden als ‘mis-leiding’.⁷¹ Volgens Brugmans zeiden de voorlichtingspraktijken van de nazi’s en fascistten echter niets over voorlichting in een democratie. Hij gaf aan dat de nazi’s en fascistten terecht inzagen dat de regering een stem moest hebben om direct tot de natie te spreken, maar dat zij door haat tegen de vrije volksuiting hun eigen voorlichtingswerk kapot hadden gemaakt. Zij waren leugenachtige propagandisten. De ervaring van de RVD en Sectie XI leerde juist dat de democratie voorlichting nodig had en dat voorlichting niet kon bestaan zonder het klimaat van de democratie. Brugmans stelde dat hij niet bang was voor het woord propaganda. Het moest echter geen partij-polemiek maar een offensief tegen ontbindende krachten in de chaos betreffen.⁷²

Dat de regering zich bewust was van het moeilijke karakter van overheidsvoorlichting en hierover naar de bevolking communiceerde bleek al uit de toespraak van Schermerhorn van 27 juni 1945. De beoogde voorlichtingsdienst zou voor alles eerlijkheid nastreven, zodat de basis van vertrouwen tussen de regering en de bevolking versterkt werd. Schermerhorn gaf aan dat de regering hoopte dat mensen het verschil zagen tussen de door de regering beoogde regeringsvoorlichtingsdienst en het gehate begrip propagandaministerie. Het ging niet om geestelijke en directe politieke beïnvloeding van de bevolking. Schermerhorn vermeldde dat de regering zich bewust was dat goede voorlichting nooit zonder invloed bleef.⁷³ Het bewustzijn van het moeilijke karakter van overheidsvoorlichting van de regering is ook terug te zien aan het karakter dat zij profileerde in haar presentatie hiervan. In de beschouwingen over overheidsvoorlichting stond keer op keer dat het de overheid geen ‘slechte’ bedoelingen

⁷⁰ ‘De overheid op het „vredig oorlogspad”’, 1.

⁷¹ ‘Wat beweegt de massa?’, 9.

⁷² Brugmans, ‘Voorlichting en democratie’, 3.

⁷³ H. M. Koningin Wilhelmina, W. Schermerhorn, *Herstel en vernieuwing*, 20.

bij overheidsvoorlichting had. De RVD was bedoeld als een schakel tussen de regering en het volksleven, niet als apparaat dat wilde overheersen of opleggen.⁷⁴ Daarnaast benadrukte de RVD dat de ‘reclame’ in het leven geroepen was voor het ondersteunen van overheidsplannen of regeringsmaatregelen en niet voor het propageren van een bepaalde overheid of regering.⁷⁵ Ook wees de RVD er nadrukkelijk op dat het bij peilingen van de openbare mening voor de overheid er niet om ging een soort massa-regering als (mis)vorming van de democratie te bewerkstelligen.⁷⁶ De afdeling *Oog en Oor* was opgericht om te peilen en registreren wat er in de bevolking omging, niet om eigen winst te halen maar om ten dienste te staan van de bevolking.⁷⁷ Daarnaast maakte de regering duidelijk dat zij niets te verheimelijken had, ook wanneer er harde maatregelen werden getroffen.⁷⁸ Brugmans gaf aan dat Nederland zich bevond in een tijdvak van misverstanden. De regering wilde in elk geval openhartig zijn over wat ze gedaan had, wat ze overwoog te doen en welke beweegredenen leidend waren.⁷⁹

Opvallend is dat de RVD open was over het feit dat zij kritiek ontving. In *Commentaar* stipte zij zelf de opmerkingen van critici ten aanzien van het voorlichtingsbeleid aan. In een gedrukte radio-voordracht gaf P.A. Wansink, directeur van de RVD, antwoord op de vraag ‘Wat is en wil de RVD?’. De RVD speelde volgens hem in vele beschouwingen en berichten de rol van de man die de klappen kreeg. Hij zette in zijn toespraak een aantal ‘lelijke’ beweringen over de RVD op een rij:

„De Regeeringsvoorlichtingsdienst gaat aan de pers voorschrijven, wat ze wel of niet mag zeggen; hij is de voortzetting van de firma Goebbels en Janke’’, jammert de een. „De Regeeringsvoorlichtingsdienst gaat een heirleger van agenten over het land uitzaaien, die zich „oogen en ooren der Regeering’’ noemen, maar die bovendien den burger wel eens eventjes op den mouw zullen spelden, hoe hij over het overheidsbeleid heeft te denken’’, zegt nummer twee, die ons dus in de schoenen schuift, dat wij er ons werk van gaan maken, recht te praten, wat feitelijk krom is. „De Regeeringsvoorlichtingsdienst is een ding, dat volslagen overbodig is, zoodra het parlement en de pers weer normaal kunnen werken’’, weet een derde te

⁷⁴ Brugmans, ‘Voorlichting en democratie’, 3.

⁷⁵ ‘De overheid op het „vredig oorlogspad’’, 1.

⁷⁶ ‘Wat beweegt de massa?’, 10.

⁷⁷ ‘De Regeering wil Hooren, Zien en niét-Zwijgen’, 1.

⁷⁸ ‘Mededeeling’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (15 september 1945, nr. 14) 3.

⁷⁹ H. Brugmans, ‘Wat den patriot ervan zegt’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (8 oktober 1945, nr. 17) 7, 8.

*vertellen. En na elke strofe van den klaagzang valt dan steeds het koor met volle bezetting in: „De Regeeringsvoorlichtingsdienst gaat schatten kosten. ’’.*⁸⁰

In reactie op de kritiek benadrukte Wansink nog eens dat de regering niet trachtte door middel van de RVD invloed uit te oefenen op de manier waarop het volk haar beleid ontving, maar wilde bewerkstelligen dat het volk discussieerde op een feitelijke basis. Het stond de bevolking vrij het niet met haar beleid mee eens te zijn, maar de kritiek moest wel gebaseerd zijn op de objectieve werkelijkheid en niet op zogenaamde feiten en geruchten die de ronde deden. Bovendien was de RVD er op ingericht om te zorgen dat de *‘pers die nu dikwijls een zuur gezicht naar hem trekt’* beter en doeltreffender kon werken door het organiseren van persconferenties en streefde ze dus een goede relatie na. Evenmin ontkenden de regering en de RVD dat een goed werkende pers en een normaal functionerend parlement een zeer belangrijke taak hadden. De oprichting van de RVD betekende niet dat iemand deze wilde reduceren. Maar de RVD was niet overbodig wanneer het parlement terugkeerde omdat de regering in staat moest zijn om rechtstreeks met de bevolking in contact te komen en de bevolking andersom met de regering. Wansink noemde nog een punt waarmee de RVD voldoende gerechtvaardigd kon worden. In het geteisterde Nederland was een geest van nationale saamenhorigheid, een sterk besef van de volksgemeenschap en de bereidheid van burgers om voor de openbare zaak te gaan nodig. Door middel van voorlichting kon de *‘public spirit’* aangewakkerd worden.⁸¹

Ook Brugmans probeerde later in zijn rubriek een aantal misverstanden over de RVD en haar voorlichtingsbeleid uit de weg te ruimen. In de gedrukte radiorede sloeg hij een meer defensieve toon aan. Zo ging hij onder andere in op kritiek dat de regering en de RVD zich bemoeiden met de Nederlandse pers. Brugmans maakte duidelijk dat de RVD alleen trachtte om de pers van nieuws te voorzien vanuit de regering. Er was geen sprake van censuur of het beïnvloeden van de krant in een bepaalde richting. De regering en de RVD waren niet verantwoordelijk voor wat de dagbladen schreven. Bovendien gaf de RVD zelf geen communiqués uit maar functioneerde zij als spreekbuis van de regering. Ze had ook geen invloed op de radio of de verdeling van het schaarse papier. In deze radiorede gaf hij wel aan dat er een reorganisatie van *Oog en Oor* zou komen en kwam daarmee tegemoet aan de kritiek op deze dienst.⁸²

⁸⁰ Wansink, ‘Regeeringsvoorlichtingsdienst: Doel en structuur’, 1.

⁸¹ Ibidem, 1.

⁸² H. Brugmans, ‘Wat den patriot ervan zegt, voorlichting aan en door de Overheid’, 6; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 66, 67.

4.3 De kritiek kwam tot een hoogtepunt

In de politiek en pers bouwde de kritiek op de RVD zich geleidelijk op. In het Kamerdebat van 31 januari 1946 uitte het parlement felle kritiek op het voorlichtingsbeleid van de RVD en *Oog en Oor*. Politici vonden kamerbreed dat de RVD zich schuldig maakte aan propaganda. H.H.Th. van Kuilenburg (SDAP) stelde dat de RVD opzettelijk een slechte verstandhouding met de pers bewerkstelligde. De RVD deelde het schaarse papier aan zichzelf toe en daardoor bleef de hoeveelheid papier voor de kranten beperkt. Bovendien functioneerde de pers weer goed en kon *Commentaar* dus verdwijnen.⁸³ Th.F.M. Schaepman (RKSP) bestempelde het voorlichtingsbeleid als ‘Goebelliaanse propaganda’. In een democratisch land paste geen overheidspropagandadienst. De regering passeerde ook nog eens het parlement omdat ze zich op een andere manier tot het volk richtte. Hij bepleitte een adviescommissie die de zaak moest onderzoeken. Volgens het noodparlement was overheidspropaganda ongepast en moest voorlichting aan de vrije pers en het parlement overgelaten worden. Het Kamerdebat trad op tegen het idee dat overheidsvoorlichting vorm kreeg door directe communicatie tussen overheid en burger.⁸⁴

Het Kamerdebat leidde tot het aftreden van Brugmans. In zijn laatste rubriek als patriot ging hij in tegen de opmerking dat er een propagandistische macht op trad. Brugmans zei dat hij beter wederzijds begrip tussen regering en volk had nagestreefd en had getracht de aandacht van de bevolking te richten op de bedoelingen en achtergronden van het gevoerde beleid en hen te betrekken bij het werk dat gedaan werd. De vergelijking met Goebbels vond Brugmans onjuist. Iedere Nederlander kon immers zeggen dat de regering dwaalde. Naar aanleiding van het Kamerdebat concludeerde Brugmans dat de bevolking blijkbaar geen directe voorlichting van de overheid naar het grote publiek verlangde, maar dat ze genoeg meende te hebben aan pers en parlement. Daarop zei hij dat hij uit de reacties van het luisterend publiek iets anders had opgemaakt en ook niet inzag hoe iemand geestelijke schade kon lijden door voordrachten als die van hem.⁸⁵ Overheidsvoorlichting bleef volgens hem noodzakelijk.

⁸³ F.J.F.M. Duynstee, J. Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 dl I: Het kabinet Schermerhorn-Drees: 24 juni 1945 - 3 juli 1946* (Amsterdam, 1977) 154, 155; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 67; Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 3.

⁸⁴ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 68, 69, 102; Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 29; Beyens, ‘Voorlichting door de Nederlandse overheid’, 24.

⁸⁵ H. Brugmans, ‘Wat den patriot ervan zegt, ten afscheid’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (18 februari 1946, nr. 36) 10.

Het verzet van het noodparlement stopte de ontwikkeling van overheidsvoorlichting zoals ze na de oorlog ontstaan was. Naar aanleiding van het advies van de Commissie van Heuven-Goedhart werd een andere weg ingeslagen: voorlichting moest gericht zijn op de pers, burgers moesten niet lastig worden gevallen met propaganda en overheidsvoorlichting kon teruggebracht worden tot een aanvullende rol in het democratische bestel, een rol ter verduidelijking en zonder propagandistisch karakter.⁸⁶ De RVD was er niet in geslaagd de politieke vertegenwoordigers en de bevolking te overtuigen van haar werk in dienst van de democratie. De oude verhoudingen van de pers en het herstel van het democratisch gekozen parlement drongen de nieuwe vorm van overheidsvoorlichting aan de kant.⁸⁷

⁸⁶ W. de Jong, *Van wie is de burger?*, 63; Hajema, *De glazenwassers van het bestuur*, 14, 15; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, 83, 84; Adviescommissie Overheidsbeleid inzake Voorlichting, *Overheidsvoorlichting, rapport der adviescommissie*, 9, 41

⁸⁷ Beyens, 'Voorlichting door de Nederlandse overheid', 25.

5. Conclusie

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog was het voorlichtingsbeleid van de Nederlandse autoriteiten, het Militair Gezag (MG) en het Kabinet Schermerhorn-Drees, onderhevig aan debat. In de overgangsperiode van 1944 tot 1946 zetten de autoriteiten voorlichting in om de publieke opinie richting te geven en invloed uit te oefenen op het transitieproces. Mede door de negatieve connotatie die voorlichting in de oorlog had gekregen en de ideeën over parlementaire democratie, was een subjectief en propagandistisch karakter van overheidsvoorlichting ongeoorloofd volgens critici uit de pers en politiek. Zoals uit de historiografie is gebleken stond de problematiek rond het propagandistische of juist neutrale karakter van overheidsvoorlichting op gespannen voet met het door de overheid inzetten van voorlichting als instrument voor het verwezenlijken van politieke ideeën en doelstellingen of het ondersteunen van legitimatiestrategieën voor het gezag. Sectie XI, de afdeling voorlichting van het MG, en de Regeeringsvoorlichtingsdienst (RVD) van de eerste naoorlogse regering besteedden daarom, in het door hen uitgegeven weekblad *Commentaar*, aandacht aan de profilering en presentatie van overheidsvoorlichting voor het publiek. Hoe openhartig waren zij, met het oog op de negatieve connotatie rond propaganda, over de ware bedoelingen van het inzetten van overheidsvoorlichting in de presentatie ervan aan de Nederlandse bevolking?

Op basis van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat Sectie XI in haar presentatie van voorlichting haar ware bedoelingen niet helemaal openhartig communiceerde. Ten eerste kwam de in de historiografie besproken spanning tussen propaganda en neutraliteit in de presentatie van voorlichting amper aan bod. De sectie toonde zich wel bewust van de bijzondere situatie van het inzetten van de voorlichting en benadrukte in de communicatie naar de bevolking dat voorlichting het land diende en niet het eigen gewin. Het beoogde karakter van voorlichting kreeg echter in de presentatie van voorlichting weinig aandacht. Zij presenteerde haar voorlichting als tijdelijk en dienstbaar, in plaats van propagandistisch of neutraal. Kritiek op het MG probeerde ze vooral om te buigen in begrip en perscensuur wijdde ze aan de richtlijnen die bepaald waren in de overeenkomst met de geallieerden.

Ten tweede kreeg het bewust inzetten van voorlichting als instrument om de publieke opinie richting te geven weinig concrete aandacht in de presentatie van voorlichting. Het, door wetenschappers aangetoonde, inzetten van voorlichting door het MG voor het verwezenlijken van politieke ideeën en het bewerkstelligen van machtsaanvaarding of legitimatie, schemerde wel in de voorlichting door, maar werd niet expliciet in de presentatie ervan besproken. Sectie

XI legde in de presentatie van voorlichting de nadruk op de doelstellingen, de noodzaak en het belang van voorlichting. Belangrijk was het feit dat ze beoogde een schakel te zijn tussen de regering, de pers en het publiek. Via het weekblad *Commentaar* wilde zij het standpunt en de maatregelen van de overheid en de werkzaamheden van het MG toelichten. De noodzaak van voorlichting belichtte de sectie door de behoefte aan voorlichting en informatie bij het publiek te onderstrepen en te verwijzen naar de praktische moeilijkheden en de herstellende positie van de pers in de overgangstijd. De intentie die Sectie XI uitdroeg naar de bevolking was er dus vooral een van tijdelijkheid en dienstbaarheid. In de presentatie van haar doelstellingen valt op dat Sectie XI niet expliciet sprak over het feit dat het MG voorlichting inzette om welwillendheid en vertrouwen bij de bevolking op te wekken. Daarnaast sprak de sectie ook niet uitdrukkelijk uit dat ze de positie van het MG verantwoordde, terwijl zij kritiek hierop wel weerlegde. De algemene doelstellingen voor het geven van voorlichting voor het publiek werden besproken maar de ‘propagandistische’ doelstellingen die het MG bij voorlichting had voor politieke en legitimatie-doeleinden werden niet transparant gecommuniceerd naar de bevolking.

Uit de historiografie bleek dat het Kabinet Schermerhorn-Drees voorlichting inzette voor het bereiken van doorbraak en vernieuwing, het bewerkstellingen van politieke ideeën en legitimatie en machtsaanvaarding. Kijkend naar de problematiek tussen propaganda en neutraliteit en het bewust inzetten van voorlichting, kan geconcludeerd worden dat de RVD in haar presentatie relatief openhartig was over haar ware bedoelingen. De RVD communiceerde transparant over haar informatieve, inlichtende en stimulerende functie. Zij ontkende niet dat voorlichting om beïnvloeding van de openbare mening ging. Het doel van voorlichting was naast het ‘neutraal’ informeren van de bevolking, ook het ondersteunen van de regeringspolitiek en maatregelen, het geven van richting aan de publieke opinie, het oproepen van de bevolking tot daden en het aanwakkeren van de ‘public spirit’. De RVD belichtte dat voorlichting in de richting van de overheid naar het publiek en van het publiek naar de overheid werkte. Zij voorzag de overheid van informatie, maar stond ook ten dienste van de bevolking.

De RVD presenteerde voorlichting als een noodzakelijkheid. Zij was nodig om in de overgangstijd herstel en vernieuwing te bereiken en de krachten in Nederland te bundelen voor de wederopbouw. Daarnaast was voorlichting vanuit de overheid van belang omdat de van de oorlog herstellende pers nog niet als vertegenwoordiger van de openbare mening op

kon treden. Ook voorlichting via de volksvertegenwoordiging was niet voldoende. De RVD moest als schakel tussen de overheid, volk en pers optreden.

De discussie over propaganda en neutraliteit kwam duidelijk in de beschouwingen van de RVD naar voren. De regering toonde zich daarmee bewust van de moeilijke scheidslijn tussen propaganda en ‘neutrale’ overheidsvoorlichting. De negatieve connotatie die voorlichting in de oorlog had gekregen mocht echter geen reden zijn om geen voorlichting in te zetten. Democratie had voorlichting nodig en voorlichting kon niet bestaan zonder democratie. Voorlichting en openbaarheid dienden als garantie voor het democratische karakter van de regering. Via de voorlichting kon de overheid immers rechtstreeks verantwoording aan de burger afleggen over haar daden. De RVD presenteerde het karakter van haar voorlichting als vrij van ‘slechte’ bedoelingen: het ging niet om beïnvloeding of overheersing, niet om het behalen van eigen winst of misvorming van de democratie en eerlijkheid was belangrijk. Voorlichting diende overheidsplannen of maatregelen, niet het propageren van een regering zelf. Deze presentatie staat haaks op het in de historiografie vastgestelde gegeven dat de overheid voorlichting inzette voor het bereiken van legitimatie en machtsaanvaarding. Het gebruik van voorlichting als instrument voor het bereiken van politieke vernieuwing en politieke doelstellingen verzwegen de RVD niet. Legitimatiestrategieën ten behoeve van de regering bleven echter net als bij Sectie XI op de achtergrond of werden zelfs ontkend, met het argument dat zij regeringsplannen diende en niet de regering zelf. Kritiek op het voorlichtingsbeleid kwam aan bod, maar werd direct weerlegd.

In aanvulling op deze conclusies en de insteek om naar de presentatie en profilering van voorlichting te kijken kan vervolgonderzoek zich richten op de receptie van deze presentatie bij de bevolking, pers en politiek. Uitingen van kritiek op de voorlichting zijn bekend, maar hoe dachten deze groepen over de verantwoording van de voorlichting door de overheid?

In de democratische samenleving van Nederland na de oorlog was voorlichting een instrument in de politieke strijd. Wetenschappelijk onderzoek toonde aan dat de overheid voorlichting, ondanks de spanning tussen propaganda en neutraliteit, met een propagandistisch doel inzette. Dit onderzoek voegt hieraan toe dat in de presentatie van de voorlichting rekening werd gehouden met de gevoeligheid van het gebruik van propaganda voor pers, politiek en bevolking maar dat dit niet betekende dat er niet open over de doelstellingen achter voorlichting naar de bevolking werd gecommuniceerd. Sectie XI en de RVD verantwoordden voorlichting door deze toe te lichten, de noodzaak van voorlichting voor de Nederlandse bevolking te benadrukken en kritiek te weerleggen. De RVD was hierin

openhartiger over haar ware bedoelingen dan Sectie XI. Dit verschil kan verklaard worden aan de hand van het belang dat het Kabinet Schermerhorn-Drees hechtte aan het democratische karakter van voorlichting als garantie voor de burgerlijke democratische regering en de kritiek die zij kreeg op het karakter van haar voorlichtingsbeleid. Het MG, daarentegen, had vooral de taak een goede overgang naar de burgerlijke regering te verzorgen en heeft haar voorlichting in het teken gesteld van de te overwinnen moeilijkheden na de bevrijding. Bovendien richtte de kritiek zich vooral op de positie van het MG, in plaats van op het karakter van de voorlichting. De autoriteiten leken in de discussie over propaganda en neutraliteit van voorlichting in de democratie in de presentatie van hun voorlichting een standpunt in te nemen dat propaganda voor slechte doelstellingen als overheersende praktijken niet toegestaan was. Het aansporen tot daden en stimulans van de publieke opinie in een bepaalde richting was echter niet uit te sluiten en dus subjectieve voorlichting ook niet. Dit standpunt over het karakter van overheidsvoorlichting communiceerden Sectie XI en de RVD naar het publiek. In contrast met het verlangen naar neutraliteit van critici van het voorlichtingsbeleid uit de pers en politiek verzwegen het MG en het Kabinet-Schermerhorn-Drees ‘goede’ propagandistische doelstellingen achter voorlichting niet. Aan de andere kant verzwegen zij legitimatiepraktijken echter wel. Het beoogde karakter van voorlichting hield dus meer in dan ‘neutraal’ informeren van de bevolking. Het MG en het Kabinet Schermerhorn-Drees waren hier op enkele punten na openhartig over.

Literatuur

Baudet, F., *Het vierde wapen: voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid 1944-1953* (Amsterdam, 2013).

Beyens, N., 'Floribert Baudet, Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid 1944-1953, Book Review', *BMGN Low Countries Historical Review* 130: 2 (2015).

Beyens, N., *Overgangspolitiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2009).

Beyens, N., 'Voorlichting door de Nederlandse overheid in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog', *De nieuwste tijd: contactblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw* 4:16 (2010) 16-26.

Bosmans, J., Kessel, A. van, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011).

Duynstee, F.J.F.M., Bosmans, J., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 dl I: Het kabinet Schermerhorn-Drees : 24 juni 1945 - 3 juli 1946* (Amsterdam, 1977).

Haan, I. de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht, 2004).

Hajema, L., *De glazenwassers van het bestuur: lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie: Groningen in landelijk perspectief 1945-2001* (Assen, 2001).

Heijden, C. A. M. van der, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam, 2011).

Jong, W., de, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Enschede, 2014).

Wagenaar, M., *Rijksvoorlichtingsdienst: geheimhouden, toedekken en openbaren, de rol van de Rijksvoorlichtingsdienst tussen 1945 en 1994* (Den Haag, 1997).

Zwan, B. van der, Kersten, A., Zeeland, T. van (red.), *Het Londens archief: het ministerie van buitenlandse zaken tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2003).

Bronnen

Adviescommissie Overheidsbeleid inzake Voorlichting, *Overheidsvoorlichting, rapport der adviescommissie overheidsbeleid inzake voorlichting, ingesteld 6 maart 1946* ('s Gravenhage, Algemeene landsdrukkerij, 1946).

Afwikkelingsbureau Militair Gezag, *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag gedurende de bijzondere staat van beleg: 14 september 1944 - 4 maart 1946* (z.p., z.j.).

Brugmans, H., 'Voorlichting en democratie', *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (1 september 1945, nr. 12) 3.

Brugmans, H., 'Wat den patriot ervan zegt', *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (8 oktober 1945, nr. 17) 7, 8.

Brugmans, H., 'Wat den patriot ervan zegt, ten afscheid', *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (18 februari 1946, nr. 36) 10.

Brugmans, H., 'Wat den patriot ervan zegt, voorlichting aan en door de Overheid', *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (24 december 1945, nr. 28 en 29) 6.

'De overheid op het „vredig oorlogspad” tegen „gifhandel” en vóór sparen, De afdeeling „Binnenlandsche Campagnes” van den R.V.D.', *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (29 oktober 1945, nr. 20) 1, 2.

‘De Regeering wil Hooren, Zien en niét-Zwijgen, de afdeeling „Oog en Oor” van den R.V.D.’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (15 september 1945, nr. 14) 1.

‘Dit jaar een „normale” krant, distributie echter noodzakelijk’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 2.

‘Het militair gezag en zijn organen, brug van oorlog naar vrede.’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 1, 4.

‘Het Militair Gezag per 1 september, Demobilisatie en reorganisatie’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (11 augustus 1945, nr. 9) 1.

H. M. Koningin Wilhelmina, Schermerhorn, W., *Herstel en vernieuwing, Radiotoespraken van H. M. Koningin Wilhelmina en Z. Ex. Prof. Ir. W. Schermerhorn Minister-president op 27 juni 1945*, Sectie voorlichting Militair Gezag (Rotterdam, 1945).

Kruls, H.J., ‘Brief’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (23 juni 1945, nr. 2) 1.

‘Mededeeling’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (15 september 1945, nr. 14) 3.

‘„Ministère de l’Information”, Regeeringsvoorlichting in Frankrijk’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (28 januari 1946, nr. 33) 9, 10.

‘Niet zoo somber!...’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 4.

‘Redactioneel’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (16 juni 1945, nr. 1) 3.

‘Sectie voorlichting M.G. krimpt in, R.V.D. en Departementen nemen werk over’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (25 augustus 1945, nr. 11) 1.

‘U vraagt – Wij antwoorden’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (15 september 1945, nr. 14) 5.

‘U vraagt – Wij antwoorden’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (1 oktober 1945, nr. 16) 4.

‘U vraagt - de R.V.D. antwoordt’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (29 oktober 1945, nr. 20) 3.

‘U vraagt – de R.V.D. antwoordt’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (7 januari 1946, nr. 30) 13.

‘Voorlichting ook op economisch terrein, het werk van den Economischen Voorlichtingsdienst’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (24 september 1945, nr. 15) 2.

‘Vraagstuk der Voorlichting’, *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* (22 december 1944, 1^e jrg. nr. 4).

Wansink, P.A., ‘Regeeringsvoorlichtingsdienst: Doel en structuur’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (5 november 1945, nr. 21) 1, 2.

‘Wat beweegt de massa? Opinie-onderzoek: eisch van democratie en samenleving.’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (15 oktober 1945, nr. 18) 9, 10.

‘Wat wil de Regeeringsvoorlichtingsdienst?’, *Commentaar, Uitgave van de Regeringsvoorlichtingsdienst* (1 september 1945, nr. 12) 1, 2.